Arab nationalism : rise, fall, and consequences of an ideology

Matić, Davorka

Source / Izvornik: **Revija za sociologiju, 2018, 48, 177 - 207**

Journal article, Published version
Rad u časopisu, Objavljena verzija rada (izdavačev PDF)

https://doi.org/10.5613/rzs.48.2.3

Permanent link / Trajna poveznica: https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:131:138938

Rights / Prava: In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.

Download date / Datum preuzimanja: **2025-03-25**

Sveučilište u Zagrebu
Filozofski fakultet
University of Zagreb
Faculty of Humanities
and Social Sciences

Repository / Repozitorij:

ODRAZ - open repository of the University of Zagreb
Faculty of Humanities and Social Sciences

DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

DOI: 10.5613/rzs.48.2.3
UDK: 327(=411)
323.1
329.3
Pregledni rad

Primljeno: 27. 5. 2018.

Arapski nacionalizam: uspon, slom i posljedice jedne ideologije

Davorka MATIĆ
Odsjek za sociologiju, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Hrvatska
dmatic@ffzg.hr

Arapsko proljeće jedan je od ključnih čimbenika postojeće krize na Bliskom istoku. Posredno, ono je ojačalo radikalno krilo islamističkog pokreta, dovelo do ratova u Siriji i Jemenu, intenziviralo regionalno natjecanje i destabiliziralo cijelu regiju. Nestabilnost bliskoistočne regije nije, međutim, recentni fenomen, nego ima korijene u razdoblju neposredno nakon Prvoga svjetskog rata, kad je kombinacija unutrašnjih i vanjskih čimbenika transformirala tu nekoć mirnu regiju u zonu visokog rizika. Iako arapski nacionalizam, koji se sredinom 20. stoljeća konstituirao kao vodeća ideološka sila na Bliskom istoku, već dulje vrijeme nije relevantan čimbenik međuarapskih odnosa, bilo bi pogrešno zaključiti da on ne snosi nikakvu odgovornost za aktualno stanje u regiji. Rad je posvećen analizi razvojne dinamike arapskog nacionalizma. To podrazumijeva analizu okolnosti pod kojima se njegov liberalni, eurofilni diskurs postupno transformirao u autoritarni diskurs panarabizma, analizu njegova utjecaja na politički ustroj i odnose u regiji, kao i analizu razloga zbog kojih je ideja arapskog ujedinjenja prestala funkcionirati kao iole značajniji orijentir individualnog i kolektivnog djelovanja. Na kraju se razmatra njegova politička ostavština. Arapski nacionalizam nestao je s bliskoistočne političke scene, ali je iza sebe ostavio autokratske režime odlučne da se po svaku cijenu održe na vlasti. Ti represivni režimi, u stalnom »ratu« sa svojim građanima i s hegemonijskim pretenzijama prema susjednim državama, politička su ostavština arapskog nacionalizma na kojoj počiva veliki dio odgovornosti za nasilje koje je pratilo slom Arapskog proljeća i posljedičnu moru bliskoistočne stvarnosti.

Ključne riječi: arapski nacionalizam, Prvi arapsko-izraelski rat, panarapski pokret, Sueska kriza, Naser, stranka BAAS, Treći arapsko-izraelski rat, autoritarno političko naslijeđe

1. Uvod

Recentna zbivanja na Bliskom istoku – jačanje religijskog ekstremizma, eskalacija sektaškog nasilja, »posrednički« (*proxy*) ratovi u Siriji i Je-

menu, kao i činjenica da je Bliski istok postao glavni izvoznik terorizma – iznova podsjećaju da događanja u arapskom svijetu nisu samo od regionalnog značaja, nego da predstavljaju ozbiljnu prijetnju globalnoj sigurnost.[1] Ona su, također, ponovo aktualizirala pitanje o uzrocima kronične političke nestabilnosti i sklonosti te regije nasilnim političkim rješenjima. Iako je islamski radikalizam, bilo u svojoj šijitskoj ili sunitskoj formi, nedvojbeno jedan od čimbenika regionalne i globalne nestabilnosti, važno je oduprijeti se iskušenju da se politički procesi i suvremena arapska stvarnost promatraju i tumače isključivo u terminima islama, njegovih specifičnih doktrinarnih načela, vrijednosti i praksa. Mnogi elementi te stvarnosti, prije svega rat u Siriji i Jemenu, kao i kolaps državnih struktura u Libiji, izravna su posljedica revolucionarnih gibanja koja su tijekom 2011. godine zahvatila gotovo sve arapske zemlje. Označena terminom Arapsko proljeće, ta su gibanja bila inspirirana univerzalnim principima socijalne pravde, ljudskih prava i sloboda, a ne nekim specifično islamskim sloganom. Iako su destabilizirajući efekti Arapskog proljeća išli na ruku islamistima, jačanje radikalnih islamističkih skupina i posljedična eskalacija nasilja združeni su rezultat brutalnog obračuna autokratskih režima s prodemokratskim prosvjednim pokretom i natjecanja Turske, Irana i Saudijske Arabije, kao i SAD-a i Rusije, za prevlast u regiji.

Nestabilnost bliskoistočne regije nije fenomen novijeg datuma. Ona seže u razdoblje neposredno nakon Prvoga svjetskog rata, kad su arapske provincije Osmanskog Carstva podijeljene u mandatna područja Francu-

[1] Termin Bliski istok koristi se u označavanju regije koja je, kao geopolitički entitet, konstituirana u razdoblju imperijalne ekspanzije europskih sila. Osim izuzetne kompleksnosti te regije, proučavanje Bliskog istoka dodatno komplicira odsustvo općeprihvaćene definicije, odnosno konsenzusa o zemljama koje se svrstavaju u tu regiju. Većina je istraživača sklona široj definiciji Bliskog istoka, kao regije koja se proteže od Mauritanije na zapadu do Irana na istoku, od Turske na sjeveru do (Južnog) Sudana na jugu (Tibi, 1998: 59; Milton-Edwards, 2011: 5; Owen, 2004: 233). Neki autori smatraju da u regiju treba uključiti Afganistan i Pakistan, pa i zemlje Transkavkaza i Središnje Azije (Lewis, 1992: 103–104), ali postoje i puno uža određenja koja iz tog Velikog Bliskog istoka izdvajaju zemlje koje se smatraju jezgrom regije. U zborniku *Bliski istok*, urednice Mirjane Kasapović, navodi se da jezgru regije čine Egipat, Irak, Iran, Izrael, Jordan, Libanon, Palestinska samouprava i Turska (Kasapović, 2016: 16). U ovom ću se radu koristiti terminom Bliski istok za označavanje regije koja osim tih osam zemalja uključuje još i zemlje Arapskog poluotoka (Saudijsku Arabiju, Jemen, Oman, Ujedinjene Arapske Emirate, Kuvajt, Katar i Bahrein). Za više informacija o povijesti naziva Bliski istok, kao i o terminološkim prijeporima i problemu prostornog određenja regije, vidjeti u Kasapović (2016: 1–16).

ske i Velike Britanije. Nakon Drugoga svjetskog rata, sinergija procesa dekolonizacije, stvaranja Države Izrael, arapskog nacionalizma i hladnoratovske politike dodatno je destabilizirala regiju. Sredinom 20. stoljeća arapski nacionalizam konstituirao se kao vodeća ideološka sila u regiji i upravo je on, a ne ideologija političkog islama, sve do sedamdesetih godina upravljala dinamikom odnosa među arapskim državama, kao i odnosa prema Zapadu. Pod okriljem arapskog nacionalizma Bliski istok postat će sigurnim utočištem autoritarne politike, protuzapadni sentimenti sastavnim dijelom arapskoga političkog svjetonazora, kultura nasilja i straha osnova političkog djelovanja, a uplitanje u unutrašnje poslove susjednih zemalja dominantan obrazac međudržavnih odnosa u regiji. To, naravno, ne znači da arapski nacionalizam treba promatrati kao nezavisnu varijablu. On je nastao i razvijao se u specifičnom povijesnom, društvenom i geopolitičkom kontekstu i predstavljao je ideološki odgovor na tadašnju socioekonomsku i političku stvarnost bliskoistočne regije.

U ovom ću radu nastojati ponuditi viđenje uzroka, naravi i posljedica arapskog nacionalizma. To podrazumijeva analizu evolucije nacionalističkog diskursa i okolnosti koje su generirale široku podršku programu arapskog ujedinjenja, analizu utjecaja te ideologije na politički ustroj i procese u regiji, kao i razloga zbog kojih je ona izgubila na privlačnoj snazi i prestala funkcionirati kao relevantan čimbenik arapske politike.

2. Prve artikulacije ideje arapske nacije i rađanje arapskog nacionalizma

Koncept arapske nacije proizvod je niza sociostrukturnih promjena koje su sredinom 19. stoljeća zahvatile Osmansko Carstvo. Buđenje arapskih nacionalnih osjećaja odvijalo se u kontekstu slabljenja utjecaja i moći Istanbula na međunarodnom planu te unutar okvira strukturno podržavanog širenja ideje nacionalizma među sekularno obrazovanim segmentima osmanske elite. U tom je procesu značajnu ulogu odigrao rad francuskih i američkih misija koje su u generalno pozitivnoj klimi i uz podršku prosvijećenih osmanskih reformatora osnivale škole i koledže namijenjene obrazovanju arapskih kršćana na njihovom materinskom jeziku. Time su te misije indirektno pridonijele revitalizaciji arapskog jezika i pojavi pokreta obnove arapske književnosti i kulture (*al-Nahda*) iz kojeg će se razviti arapski nacionalizam (Salem, 1994: 32–33; Dawisha, 2005: 18).

U svojoj početnoj fazi, arapski nacionalizam[2] ticao se svijesti o pripadanju arapskoj jezičnoj zajednici koju su artikulirali uglavnom sirijsko-libanonski kršćani.[3] Iz njihovih redova regrutirat će se osnivači (u izvorima neimenovanoga) tajnog društva, osnovanog 1875. u Bejrutu, čiji su ciljevi bili otvoreno političke naravi. Društvo je uskoro uspostavilo svoje podružnice u Damasku, Tripoliju i Sidonu, proširilo svoje članstvo na muslimane i Druze, i započelo s agitacijom protiv turske dominacije. Iako malobrojnog članstva i po rezultatima svoje konspirativne djelatnosti politički irelevantno, ono je odigralo značajnu ulogu u širenju arapske nacionalne svijesti, osobito među sirijskim kršćanima. Zahtjevi društva, izloženi na plakatima kojima su aktivisti 1880. oblijepili središte Bejruta, predstavljali su prvu formulaciju političkih ciljeva arapskog nacionalizma: autonomiju Sirije, proglašenje arapskog jezika službenim jezikom zemlje, ukidanje cenzure i drugih ograničenja slobode mišljenja i izražavanja te regrutiranje isključivo lokalnog stanovništva u jedinice lokalno stacionirane vojske (Antonius, 2001 [1939]: 79–84).

Među članovima tog društva bio je Ibrahim al-Jazidži[4] (1847.–1905.), sin jednog od pokretača arapskoga kulturnog preporoda. U njegovim očima arapska nacija nije bila tek jedna od mnogih, nego »najbolja od svih nacija«. Za propadanje arapske civilizacije odgovorna je tuđinska, ponajprije turska okupacija i stoga obnova njezine slave zahtijeva zajedničku borbu arapskih muslimana i kršćana protiv vlasti etnički različitih Turaka. Slične ideje promovirao je i maronitski kršćanin Nadžib Azouri (1870.–1916.). Poput Jazidžija, i on je smatrao da su Turci odgovorni za sveopću zaostalost arapskih zemalja i vjerovao da bi »bez njih Arapi bili među najcivilizirani-jim nacijama svijeta« (Dawisha, 2005: 25). Za Azourija, Arapi nisu samo muslimani nego i kršćani kojima je materinski jezik arapski i oni zajedno

[2] Za razliku od arabizma, koji predstavlja osjećaj pripadnosti zajedničkom kulturnom prostoru, arapski nacionalizam je ideologija koja postavlja politički zahtjev za autonomijom i za krajnji cilj ima arapsko političko ujedinjenje. O potrebi razlikovanja arabizma i arapskog nacionalizma pisao je Dawisha (2005: 8, 13).

[3] Među njima su se posebno istaknuli Nazif al-Jazidži (1800.–1871.), Faris al-Šidajak (1805.–1887.) i Butrus al- Bustani (1819.–1883.), pisci i mislioci posvećeni filološkom istraživanju i izgradnji moderne arapske proze, ali i širenju svijesti o etničkim i lingvističkim razlikama koje odvajaju Arape od njihovih turskih vladara.

[4] U radu se arapska osobna i zemljopisna imena pišu prema pravilima za hrvatski jezik, s time da se imena arapskih autora koji žive u zemljama engleskoga govornog područja pišu na način koji je uvriježen u engleskoj transliteraciji. O problemu transliteracije i transkripcije arapskih imena vidjeti u Havel i Kasapović (2016: xvii–xxii).

konstituiraju jedinstvenu arapsku naciju koja ima pravo na vlastitu državu. Ta država treba biti sekularna, liberalna ustavna monarhija kojoj bi na čelu bio arapski muslimanski sultan i koja bi obuhvatila sve arapske zemlje azijskog dijela Osmanskog Carstva (Hourani, 1983: 278–279).[5]

Kao što vidimo, »arapska nacija« je bila ideološki konstrukt članova manjinske kršćanske zajednice koji su težili prevladavanju inferiornog statusa kršćana u svijetu organiziranom po strogim principima konfesionalne hijerarhije i kontrole. U toj činjenici, vjerojatno, treba tražiti jedan od razloga zbog čega njihov poziv na arapsko jedinstvo i iz toga izvedeno zajedničko političko djelovanje nije imao jačeg odjeka među intelektualnom elitom arapskih muslimana. Krajem 19. stoljeća, koncept arapske nacije i njezinih političkih prava bio je od marginalne važnosti za muslimansku inteligenciju koja je bila ponajprije zainteresirana za obnovu islamskog *ummeta*, a ne uspostavu arapske države.[6]

Stvari su se počele mijenjati nakon 1908., kad je Mladoturska revolucija na vlast dovela Komitet za ujedinjenje i progres (KUP). Suradnja turskih i arapskih članova KUP-a, dotad povezanih zajedničkim interesom za svrgavanje sultana Abdula Hamida i reinstalaciju ustava iz 1876., uskoro je ušla u slijepu ulicu nepovjerenja. Kontradikcije unutar mladoturskog pokreta,[7] združene s nepovoljnom vanjskopolitičkom situacijom, rezultirale su sukobom oko unutrašnjeg ustrojstva Carstva. Niz poraza na međunarodnom planu i nastavak dezintegracijskih procesa oslabili su

[5] Egipat je ostao izvan granica te države jer »Egipćani ne pripadaju arapskoj rasi; oni su dio obitelji afričkih Berbera, a jezik kojim su govorili prije prihvaćanja islama nema nikakve sličnosti s arapskim« (Dawisha, 2005: 25).

[6] Tako je, na primjer, Rašid Rida (1865.–1935.), učenik slavnoga islamskog modernista Muhameda Abduha, bio žestoki protivnik arapskog nacionalizma. Za njega je nacionalizam predstavljao iz Zapada uvezenu ideologiju koja je narušavala solidarnost islamskog *ummeta* (*umma* je arapska riječ koja označava zajednicu ili narod, a u kontekstu islama koristi se za označavanje zajednice muslimanskih vjernika). Čak ni Abdul Rahman al-Kavakibi (1849.–1903.), kod kojeg je jasno izražena svijest o etničkim razlikama između Turaka i Arapa, nije svoju antitursku retoriku predstavio u nacionalističkom idiomu. Zanimala ga je ponajprije reforma islamskog *ummeta* koja je, po njemu, počela propadati zbog praksa koje su u islam uveli Turci, dodajući pritom da bi za muslimanski svijet bilo bolje da Turci nisu prihvatili islam. Kavakibijev »nacionalizam« očituje se u uzdizanju Arapa kao naroda kojem pripada autoritet u vjeri i u skladu s tim on zagovara povratak kalifata u Hidžaz i izbor Arapina iz roda Kuraiša na položaj kalifa (Dawisha, 2005: 24).

[7] Pokret Mladih Turaka predstavljao je amalgam triju odvojenih protestnih skupina – osmanskih liberala otjeranih u izgnanstvo nakon ukidanja ustava iz 1876. i uvođenja Abdul Hamidova despotskog apsolutizma, nezadovoljnih javnih službenika i studenata te nacionalističkih vojnih časnika stacioniranih u Makedoniji (Cleveland, 2004: 131).

utjecaj liberala i 1913. vlast je osvojila skupina turskih vojnih časnika inspiriranih idejom turskog, a ne više osmanskog nacionalizma. Nova KUP-ova vlada intenzivirala je program turcifikacije osmanske države i društva, ukinula arapski jezik u školama, pozicije u lokalnoj i državnoj administraciji prepustila gotovo isključivo etničkim Turcima i zahtijevala da se sva službena komunikacija na arapskim područjima odvija na turskom jeziku. Sve je to generiralo antiturske sentimente među članovima arapske aristokracije, uleme i nove profesionalne klase, što je imalo za posljedicu umnažanje političkih organizacija posvećenih obrani i promociji arapskih nacionalnih interesa.

Iste godine u Parizu je održan Arapski kongres čija je završna rezolucija odavala još uvijek umjerene političke zahtjeve tadašnjih arapskih nacionalista: uvođenje političkih reformi i transformaciju Carstva u multinacionalnu ustavnu monarhiju, sudjelovanje arapskih predstavnika u centralnoj vlasti, uspostavu decentraliziranoga administrativnog režima u svakoj arapskoj provinciji, priznanje arapskog jezika kao službenog jezika lokalne vlasti i parlamenta i jednakopravni status muslimana i kršćana (Khadduri, 1970: 17–18). Međutim, čak ni u toj politički umjerenoj formi, on nije privukao masovniju podršku. Za većinu arapskog stanovništva, subnacionalna religijsko-sektaška, regionalna, obiteljska i plemenska identifikacija i dalje je predstavljala najrelevantniji fokus njihovih individualnih lojalnosti (Havel, 2016). Prvi svjetski rat i politička zbivanja koja su uslijedila nakon raspada Osmanskog carstva to će iz temelja promijeniti.

3. Arapski nacionalizam u razdoblju kolonijalne uprave

Prvi svjetski rat odigrao je važnu ulogu u politizaciji arapske nacionalne svijesti. Uspostava direktne osmanske vojne vlasti na arapskim područjima i egzekucija prominentnih predstavnika arapskoga nacionalnog pokreta dodatno je pogoršala arapsko-turske odnose i alijenirala značajne segmente arapske elite od Istanbula (Antonius, 2001 [1939]: 186–190). Kad je u lipnju 1916. Husein bin Ali, šerif od Meke,[8] nakon višemjesečnih pregovora konačno sklopio vojno savezništvo s Britanijom i pokrenuo protuosmanski

[8] Husein bin Ali (1853.–1931.) bio je posljednji iz linije hašemitskih šerifa koji su od 1201. vladali pokrajinom Hidžaz u kojoj se nalaze sveti muslimanski gradovi Meka i Medina. 1924. s vlasti ga je svrgnuo Abdul Aziz al-Saud, vladar Nedžda i utemeljitelj Saudijske Arabije. Jordanski kralj Abdulah II. Huseinov je prapraunuk.

ustanak,[9] njegovim se jedinicama pridružio i znatan broj sirijskih i iračkih nacionalista. Međutim, obećanje Britanije da će prelazak arapskih jedinica na stranu savezničkih snaga biti nagrađeno priznanjem nezavisnosti jedinstvene arapske države po završetku rata je iznevjereno, a arapski je svijet fragmentiran i podvrgnut direktnoj kontroli kolonijalnih sila. U relativno kratkom razdoblju, Bliski istok suočio se s nizom sociokulturnih i političkih problema koji su pratili raspad univerzalnoga islamskog poretka i uspostavu novih političkih entiteta u regiji.

Razdoblje kolonijalne dominacije na Bliskom istoku trajno je obilježilo političke, društvene i međunarodne odnose u regiji. U tom su razdoblju nastale moderne arapske države, ali pod uvjetima koje su diktirale kolonijalne sile i koji će utjecati na razvoj distinktivno bliskoistočnih obrazaca državnog ponašanja, kako na unutrašnjem tako i na međunarodnom planu. Naime, izgradnju institucija moderne države na Bliskom istoku bitno je komplicirala činjenica da ta država nije bila proizvod vlastite logike socioekonomskog razvoja i vlastite kulturne i intelektualne tradicije, nego intervencije dominantne kolonijalne sile koja joj je dala ime, središnju upravu, pravni sustav i međunarodno priznate granice (Ayubi, 1995: 3). Te su granice, osobito u istočnom dijelu nekadašnjega Osmanskog Carstva, bile posve arbitrarne i vremenom su postale trajnim izvorom unutarnjih i međudržavnih prijepora i sukoba.

Redefiniranje političkog prostora nije se odvijalo samo na institucionalnoj razini, nego i na razini stavova, vjerovanja i osjećaja. Uspostava izvana nametnutog režima nacionalnih država radikalno je izmijenila političku sliku regije, obezvrijedila stare lojalnosti i stvorila goruće probleme ideološke identifikacije. Raspuštanjem institucije kalifata i definitivnim okončanjem historijske epohe islamskog univerzalizma tradicionalni obrasci političkog djelovanja izgubili su svoju objektivnu podlogu, a islam je prestao funkcionirati kao realni čimbenik političkog jedinstva (Salem, 1994: 5–20). Nova politička realnost u prvi je plan istaknula potrebu da se iznađu novi temelji

[9] U razdoblju od srpnja 1915. do siječnja 1916. Šeik Husein i visoki britanski povjerenik u Egiptu, Sir Henry McMahon, izmijenili su seriju pisama na temu budućega političkog statusa istočnih arapskih područja Osmanskog Carstva. Britanija je nastojala uvjeriti Huseina da pokrene arapski ustanak protiv Osmanskog Carstva, obavezujući se pritom, uz određene rezervacije glede granica, da će po okončanju rata podržati stvaranje nezavisne arapske države kojoj je na čelu trebao biti Huseinov sin, princ Fejsal. Više o pregovorima koji su prethodili Arapskom ustanku iz lipnja 1916. i sadržaju korespondencije McMahon – Husein vidi u Antonius (2001 [1939]: 164–183 i »Appendix A«).

identiteta, grupne kohezije i društvene solidarnosti i odgovori na pitanja kao što su što je temelj političke zajednice, što čini naciju, pripada li lojalnost vjerskoj, lingvističkoj ili teritorijalno definiranoj zajednici, koje je mjesto religije u politici te kako se postaviti prema Zapadu.

Kao što smo već spomenuli, moderne arapske države najvećim dijelom nisu bile proizvod vlastite logike socioekonomskog razvoja, nego su kao strano tijelo nakalemljene na društvo. Stanovništvo tih novih država, još uvijek velikim dijelom kompartmentalizirano u zatvorene društvene jedinice definirane etnicitetom, plemenom, statusom i religijom, trebalo je transformirati u modernu političku zajednicu koju će povezivati osjećaji jedinstva i zajedničke sudbine. U tu svrhu vladajuće arapske elite pokrenule su proces konstruiranja održivih simbola nacionalnog identiteta, kao i niz mjera kulturne i ideološke preobrazbe u kojima se očitovala predanost nacionalnih vladajućih elita vrijednostima moderne europske civilizacije (Cleveland, 2004: 173; Halliday, 2005: 87–88). Bio je to poduhvat od izvanredne važnosti koji je uključivao fundamentalne promjene u jeziku, kulturi, društvenim odnosima i političkim institucijama arapskog svijeta. U tom poduhvatu, nacionalizam vladajućih elita odigrao je ključnu ulogu.

3.1. Širenje nacionalističkog pokreta i transformacija arapskog nacionalizma – od liberalnog arabizma prema autoritarnom panarabizmu

Procesi modernizacije, sekularizacije i konstrukcije novih nacionalnih identiteta bili su sastavnim dijelom šireg procesa izgradnje države. Oni su se ticali promjena koje su društvu nametnute odozgo i koje su pokrenute u cilju konsolidiranja državne moći. Međutim, za razumijevanje moderne povijesti Bliskog istoka od jednake su važnosti procesi koji su se odvijali unutar samog društva. U godinama nakon završetaka Prvoga svjetskog rata u mnogim arapskim zemljama dolazi do političke aktivacije širokih narodnih slojeva i rađanja modernih masovnih pokreta za oslobođenje od tuđinske vlasti.

Kad su 1. listopada 1918. arapske snage, predvođene emirom Fejsalom, ušle u Damask, po prvi se put otvorila mogućnost institucionalizacije ideje arapskog nacionalizma koja je u Fejsalu našla energičnog i karizmatičnog glasnogovornika. Međutim, mlada arapska vlada bila je preslaba da se odupre opoziciji moćnih izvanjskih aktera. Ostvarenju arapskih nacionalnih težnji prepriječili su se imperijalistički interesi

Francuske i Britanije, kao i od Britanije podržane aspiracije cionističkog pokreta u Palestini. U tajnosti potpisan Sykes-Picotov sporazum iz 1916. predvidio je podjelu arapskih područja Osmanskog Carstva na francusku i britansku zonu utjecaja, dok je Balfourova deklaracija iz 1917. jamčila uspostavu nacionalnog doma u Palestini za Židove. Nakon što je 8. ožujka 1920. Opći sirijski kongres u Damasku proglasio nezavisnost Sirije (koja je uključivala Palestinu i Libanon) kao suverene, ustavne monarhije s emirom Fejsalom kao njezinim kraljem, Francuska i Britanija sazvale su Konferenciju u San Remu na kojoj je 25. travnja Sykes-Picotov sporazum dobio diplomatsko priznanje. Arapski pravokutnik između mediteranskog mora i granice s Iranom stavljen je pod mandatnu upravu dviju sila: Osmanska pokrajina Sirija[10] podijeljena je na Palestinu, Libanon i »užu« Siriju; Libanon i reducirana Sirija pripale su Francuskoj, a Palestina i Irak Velikoj Britaniji, s time da je mandat za Palestinu[11] sadržavao klauzulu o obavezi implementacije Balfourove deklaracije. Neposredno po objavi odluka Konferencije, jedinice francuske vojske stacionirane na Levantu krenule su prema Damasku, gdje su se suočile s otporom arapskih snaga. Malobrojne i slabo naoružane, arapske su jedinice poražene, Damask je okupiran 24. srpnja, a Fejsal otjeran u izgnanstvo.[12]

Ignoriranje arapskih nacionalnih težnji i fragmentacija Sirije rezultirali su masovnim nezadovoljstvom koje je kulminiralo 1925. oružanim ustankom protiv francuske kolonijalne uprave. Pokrenut od strane plemenskog vodstva Druza iz zaostale regije Džabal al-Druz na jugu francuske Sirije, ustanak je relativno brzo poprimio karakter općenacionalne pobune i do svog slamanja na proljeće 1927. zahvatio gotovo sve dijelove zemlje. Bio je to prvi masovni pokret za nacionalno oslobođenje od kolonijalne vlasti na području arapskog istoka, a njegova taktika oružane borbe bila je radikalnija od svega što su zagovarale gornje sirijske klase

[10] Osmanska pokrajina Sirija ili Velika Sirija (*Bilad al-Sham*) nikad nije postojala kao zaseban politički entitet s jasno definiranim granicama, ali se pod tim nazivom podrazumijevala regija koja se protezala od Sinaja na jugu do planine Taurus na sjeveru i od Sredozemnog mora na Zapadu do sirijske pustinje na istoku (Lecomte, van Donzel i Bosworth, 1998: 261).

[11] Velika Britanija je 1923. podijelila Palestinu u dva entiteta, na Palestinu i Transjordan. Nakon stjecanja nezavisnosti 1946., Emirat Transjordan promijenio je ime u Hašemitsku Kraljevinu Jordan.

[12] Jedanaest mjeseci nakon što je prognan iz Sirije, Fejsal je stigao u Irak gdje je u kolovozu 1921. proglašen kraljem Iraka pod mandatom Velike Britanije.

koje su u razdoblju između dva svjetska rata dominirale arapskom politikom (Provence, 2005: 13–14). Njime je, također, započela nova faza u razvoju arapskog nacionalizma i njegovo preusmjeravanje prema ideji ujedinjenja arapskih zemalja unutar jedinstvene panarapske države. Kao što je primijetio Albert Hourani:

> »Da je Sirija postala nezavisna kao nepodijeljena cjelina, arapski nacionalni osjećaji možda bi ostali usredotočeni na taj partikularni entitet i vjerojatno bi se ostvarila određena ravnoteža između arapskih i sirijskih osjećaja, kao što je bio slučaj u Egiptu i Iranu. Podjela na manje države, među kojima je samo Libanon predstavljao prirodnu jedinicu, ostavila je nacionalne osjećaje bez države na koju su se mogli osloniti, što ih je usmjerilo prema van. Arapski nacionalisti iz 'sirijskih' država težili su ponovnom ujedinjenju Velike Sirije, ali kako su postajali uvjereni da će ujedinjenje s drugim arapskim zemljama biti lakše ostvariti nego ujedinjenje Sirije, čak biti i prvi korak prema tom cilju, tako je i njihova zamišljena država postupno postajala sve većom« (Hourani, 1983: 317).

Velika Sirija bila je domovina i središte arapskog nacionalizma. U svojim formativnim godinama, on je naglašavao jezičnu posebnost Arapa u čije su ime nacionalno osviješteni pojedinci zahtijevali priznanje kulturnih i političkih prava arapskog stanovništva Male Azije. Svjetonazor tih ranih arapskih nacionalista bio je sekularan i liberalan, inspiriran modernim europskim idejama ustavne vladavine, konfesionalne ravnopravnosti i diobe vlasti. Krajem tridesetih godina 20. stoljeća došlo je do napuštanja liberalnog diskursa, a shvaćanje kršćanskih i muslimanskih nacionalista stopilo se u unificirani nacionalistički diskurs u kojem su ideja panarapskog jedinstva i emancipacija arapskih zemalja od europske okupacije progutale teme poput individualnih sloboda, reprezentativne vlade i kritike tiranije. Jedan od razloga opadanja utjecaja liberalnog diskursa ticao se činjenice da je vodstvo liberalno-nacionalističkog pokreta u Siriji, kao i u Egiptu, bilo u rukama članova gornjih društvenih klasa koje su ignorirale zahtjeve za uvođenjem socioekonomskih reformi i za koje je liberalni konstitucionalizam predstavljao okvir unutar kojega su izražavali svoje političke interese i suprotstavljali se kolonijalnoj vlasti. Međutim, kao što je upozorio Moaddel, preusmjeravanje sirijskoga političkog diskursa s liberalnog arabizma prema autoritarnom panarabizmu imalo je vjerojatno više veze s promjenom u karakteru ideološke mete nego s klasnom politikom. Propast Osmanskog Carstva uklonila je s intelektualne

agende teme kao što su tiranija, arbitrarna vlast sultana, turcifikacija ili centralizacija vlasti (Moaddel, 2005: 164). Umjesto toga, uslijedila je fragmentacija arapskog svijeta i uspostava kolonijalne kontrole nad Sirijom, Libanonom, Palestinom i Irakom. Prolongirana kolonijalna uprava vodila je radikalizaciji arapske nacionalne svijesti u kojoj su se snažni protuzapadni osjećaji povezali s idejom nužnosti podređivanja interesa pojedinca uzvišenim interesima nacije.

Povlačenje liberalnog diskursa odvijalo se istodobno s jačanjem pronjemačkih sentimenata među sirijskom intelektualnom elitom. Tome je pridonijelo ogorčenje zbog iznevjerenih obećanja i podjele arapskog prostora u zone utjecaja kolonijalnih sila, ali i akutna potreba da se iznađu dokazi u prilog nacionalističke teze da, iako bez vlastite države, arapska nacija doista postoji i predstavlja realnost koju treba uvažavati. Prema tumačenju Bassama Tibija, upravo je potreba da se dokaže postojanje »arapske nacije« odigrala ključnu ulogu u transformaciji arapskog nacionalizma iz liberalne, franko i anglofilne doktrine u nacionalističku ideologiju inspiriranu idejama njemačkog romantizma (Tibi, 1997: 21).

Najsofisticiraniji predstavnik germanofilnoga arapskog nacionalizma bio je Sati al-Husri (1880.–1968.), pisac i edukator čije su ideje oblikovale mišljenje brojnih nacionalno osviještenih arapskih intelektualaca. Njegov životni put i intelektualni razvoj demonstriraju kako su sociopolitičke promjene koje su zahvatile Siriju nakon Prvoga svjetskog rata utjecale na promjene u ideološkom sadržaju i orijentaciji arapskog nacionalizma. Nakon francuske okupacije i sloma arapske vlade u Damasku, u kojoj je bio na položaju ministra obrazovanja, Husri zajedno s Fejsalom napušta Siriju i odlazi u Irak. Tu će obnašati niz važnih funkcija u obrazovnom sustavu zemlje koje će mu omogućiti da ideju panarapskog nacionalizma smjesti u sam centar iračke obrazovne i kulturne politike. Svjestan činjenice da je fragmentacija arapskog svijeta ozbiljno ugrozila vjerodostojnost ideje jedinstvene arapske nacije, Husri je svu svoju energiju usmjerio na izgradnju teorijskog opravdanja njezine egzistencije.

U svojoj definiciji nacije, Husri je krenuo od ideje »kulturne nacije« koju su razvili njemački mislioci koji su u svoju formulaciju kulturnog nacionalizma inkorporirali ideje njemačkog romantizma. Prema tom shvaćanju, nacije su kulturne tvorevine, zajednice nastale na temelju zajedničkog podrijetla, jezika, običaja i povijesti. U njemu nema mjesta za pojmove »slobodne volje« ili »dobrovoljnog pristanka« jer nacija nije moderna poli-

tička konstrukcija, skupina ljudi podvrgnutih autoritetu države, nego organski entitet koji od pradavnine živi u biću svoga naroda.[13] Razloge njegova preferiranja njemačkog modela treba tražiti u političkim i geostrateškim okolnostima u kojima se našao arapski svijet u razdoblju između dvaju svjetskih ratova. Te su okolnosti imale malo toga zajedničkog s onima u Francuskoj ili Engleskoj 19. stoljeća, ali su u mnogočemu nalikovale stanju u kojem se nalazila Njemačka prije ujedinjenja. U više navrata, Husri je ukazivao na tu sličnost i postojanje arapske nacije pravdao upravo preko njemačkog koncepta kulturne nacije (Dawisha, 2005: 64–65; Kramer, 1993 :184).

Za Husrija, nacija je primordijalna, a ne društveno konstruirana ljudska zajednica. Međutim, grupna kohezija i solidarnost među članovima nacije ne proizlaze iz »jedinstva podrijetla i krvi«, nego iz zajedničkog jezika, nastalog u drevnoj prošlosti i njegovanog u neprekinutom lancu generacija sve do modernih dana (Kenny, 1963: 236). Jezik je duša nacije i njezin najvažniji element; on je »najvažnija nematerijalna veza između pojedinca i drugih članova skupine« i stoga »život nacije ovisi o njezinom jeziku« (Tibi, 1997:145). Budući da su svi Arapi, i kršćani i muslimani, povezani neraskidivim vezama jezika i povijesti i budući da je njihovo jedinstvo neophodno za napredak i nezavisnost arapskih zemalja, svi oni koji niječu postojanje arapske nacije njezini su neprijatelji, bilo da je riječ o okupatorima ili Arapima koji sektaške i regionalne identitete pretpostavljaju arapskom identitetu. Sve razlike koje eventualno postoje među stanovništvom arapskih zemalja, tvrdi Husri, samo su privremene i irelevantne, jer i Iračani, Sirijci, Libanonci i Jordanci, baš kao i žitelji Hidžaza, Jemena i Egipta, pripadaju istoj arapskoj naciji.[14] Nacionalni je identitet predodređen i nitko, baš nitko, ne može se odreći svog identiteta i proglasiti se pripadnikom neke druge nacionalne zajednice. Oni koji to ne razumiju, moraju se uvjeriti, pa i natjerati, da prihvate tu činjenicu:

[13] O različitim konceptima nacije i njima odgovarajućim modelima nacionalizma vidi, npr., Kohn (1944) i Smith (1971).

[14] U Husrijevoj viziji arapskog jedinstva, panarapska je država trebala uključivati ne samo zemlje arapskog istoka nego i Egipat. Egipat za njega nije bio tek dio arapskog nacionalnog korpusa, nego najznačajnija arapska zemlja kojoj je pripisao ulogu predvodnika arapskoga nacionalnog pokreta. Budući da je u to vrijeme teritorijalni egipatski nacionalizam predstavljao dominantu ideologiju egipatske intelektualne i političke elite, u svojim je tekstovima žestoko napao glavne predstavnike tog nacionalizma i njihov koncept zasebne egipatske nacije (usp. Tibi, 1997: 185–190).

»Svaki narod koji govori arapskim jezikom arapski je narod. Svaki pojedinac koji pripada jednom od tih naroda koji govore arapskim jezikom jest Arapin. A ako on to ne priznaje i ako nije ponosan na svoje arapstvo, tada moramo tražiti razloge koji su ga naveli da zauzme taj stav. Možda je u pitanju neznanje; u tom slučaju moramo ga poučavati istini. Možda se radi o ravnodušnosti ili lažnoj svijesti; u tom slučaju moramo ga prosvijetliti i izvesti ga na pravi put. Možda se radi o ekstremnom egoizmu; u tom slučaju moramo ograničiti njegov egoizam. Ali ni pod kojim uvjetima ne trebamo reći: 'Sve dok on ne želi biti Arapinom i sve dok prezire svoje arapstvo, on nije Arapin'. On je Arapin bez obzira na svoje želje.« (Dawisha, 2005: 72).

Nadalje, u Husrijevom nacionalističkom diskursu nije bilo mjesta za pojmove kao što su autonomija i slobode pojedinca. Tu je nacija predstavljena kao najviša vrijednost, cilj po sebi i svetinja za koju je pojedinac trebao biti spreman odreći se svoje individualnosti, svojih prava i sloboda, pa i života, ako to situacija zahtijeva. Sreća i sloboda pojedinca dobivaju svoj smisao i postoje samo kroz sreću i slobodu nacije:

»Želio bih da se shvati da sloboda nije cilj po sebi, nego sredstvo za ostvarenje uzvišenog života. Nacionalni interesi koji ponekad mogu zahtijevati od pojedinaca da žrtvuju svoj život i svoju dušu mogu također zahtijevati da žrtvuju svoju slobodu. Onaj tko ne žrtvuje svoju osobnu slobodu za slobodu svoje nacije kad je to potrebno, može zajedno s gubitkom slobode svoje nacije i domovine izgubiti i svoju vlastitu slobodu. Onaj tko ne pristane 'izgubiti' se u naciji kojoj pripada, može biti 'apsorbiran' u tuđinsku naciju koja bi jednog dana mogla osvojiti njegovu domovinu. Stoga stalno i bez zadrške ponavljam: 'Patriotizam i nacionalizam iznad i prije svega, čak i iznad i prije slobode.'« (Moaddel, 2005: 169).

Ta neliberalna crta Husrijeve teorije nesumnjivo je proizišla iz njegova opsesivnog nastojanja da dokaže postojanje jedinstvene »arapske nacije«, kao i predanosti idejama njemačkih nacionalističkih mislioca. Okupacija arapskih zemalja i još uvijek snažna prisutnost različitih subnacionalnih lojalnosti stajale su na putu razvoju arapskog identiteta, a time i učinkovitoj borbi za arapsko ujedinjene koja je bila glavni, ako ne i jedini cilj njegove spisateljske i obrazovne aktivnosti. Vremenom će Husrijeve ideje izvršiti izniman utjecaj na intelektualnu klimu i politički razvoj Bliskog istoka. U godinama nakon Drugoga svjetskog rata, panarabizam će postati sastavnim elementom arapskog nacionalizma i glavnim izvorom legitimnosti revolucionarnih režima u Egiptu, Siriji i Iraku.

Dakako, širenje panarapskih osjećaja, kao ni opadanje utjecaja liberalnog diskursa, ne možemo objasniti samo preko Husrijeve nacionalističke teorije, iako je ona u tome nesumnjivo odigrala značajnu ulogu. Za to je neophodno okrenuti se analizi političke situacije koja je pogodovala pozitivnoj recepciji njegovih ideja. Osim europske okupacije, jedna od tema koja je u dvadesetim i tridesetim godinama 20. stoljeća konzistentno nalazila odaziv među urbanim i obrazovnim Arapima bila je opasnost od sve snažnijega cionističkog pokreta. Tendencija palestinskih Arapa da na prisutnost židovske zajednice u Palestini gledaju kao na ozbiljnu prijetnju svojim nacionalnim interesima bila je intenzivirana sve bržim tempom useljavanja europskih Židova i odbijanjem glavnine cionističkog vodstva da prihvati legitimnost njihovih težnji za samoodređenjem i oslobođenjem od britanske vlasti.[15]

Uvođenje radija te proliferacija novina i publikacija na arapskom jeziku približili su palestinsko pitanje širokim arapskim masama. Kad je u proljeće 1936. započeo arapski ustanak u Palestini,[16] nemiri i demonstracije proširile su se susjednim arapskim zemljama. U Egiptu, u kojem je egipatski nacionalizam funkcionirao kao snažna brana prodoru panarapskih ideja, antibritansko je raspoloženje zbog unutrašnjih razloga već bilo na vrhuncu. Situacija u Palestini senzibilizirala je egipatsku javnost na probleme širega arapskog svijeta i pridonijela jačanju uvjerenja da učinkovita borba protiv britanskog imperijalizma nije moguća bez savezništva i suradnje svih arapskih zemalja. Samo je Libanon bio izuzet iz toga općeg vala arapske solidarnosti. Libanonski nacionalizam, što ga je razvila intelektualna elita maronitskih kršćana, postulirao je egzistenciju multikulturne, multietničke i multikonfesionalne libanonske nacije koja se konstituirala još u doba drevnih Feničana i postupno stvarala svoje distinktivno društvo i civilizaciju. Libanon za njih nije predstavljao dio

[15] Krajem Prvoga svjetskog rata židovska zajednica u Palestini (*Jišuv*) bila je još uvijek relativno mala i brojila je samo 55 000 članova. Između 1919. i 1923. pristiglo je otprilike 35 000 novih useljenika, a u razdoblju od 1924. do 1931. njih još 75 000. Prema cenzusu iz 1931., u britanskoj je Palestini živjelo sveukupno 1 035 000 ljudi, od toga 175 000 Židova i 860 000 Arapa. Posljednji useljenički val (peta Alija) u godinama između 1932. i 1939. bio je brojčano veći od svih prethodnih. Potaknuti rađanjem nacizma u Njemačkoj i jačanjem antisemitizma u Europi, u Palestinu je legalno ušlo otprilike 200 000 židovskih imigranata, što je više nego udvostručilo tamošnju židovsku zajednicu. 1939., Jišuv je brojio 445 000 članova, odnosno 30% populacije Palestine (Tessler, 1994: 208).

[16] Do svog okončanja 1939., taj je ustanak odnio živote 3 000 Arapa, 2 000 Židova i 600 Britanaca (Dawisha, 2005: 108).

arapskog svijeta, nego mediteransku zemlju kulturno povezanu sa zapadnom kršćanskom civilizacijom. Međutim, tu ideju nearapskog Libanona odbacila je većina libanonskih muslimana i ona je ostala gotovo ekskluzivno kršćanska vizija (Salem, 1994: 219–239; Firro, 2004; Salameh, 2010: 41–73).

4. Konfrontacija sa Zapadom, uspostava Države Izrael i konsolidacija arapskog nacionalizma

Iako začetke panarapskog pokreta nalazimo već krajem tridesetih godina 20. stoljeća, on je postao respektabilnom političkom silom u regiji tek sredinom tog stoljeća.[17] Bilo je to doba fundamentalnih promjena u sferi unutrašnje i vanjske politike arapskih zemalja koje su pratile okončanje anglo-francuske vlasti i usvajanje rezolucije Opće skupštine Ujedinjenih naroda 29. studenoga 1947., kojom je Palestina podijeljena na arapsku i židovsku državu.

Gotovo odmah po izglasavanju te rezolucije započeo je novi val nasilja i sukoba između Židova i palestinskih Arapa koji su poprimili karakter građanskog rata. Dan prije službenog okončanja britanskog mandata, 14. svibnja 1948., David Ben Gurion, tadašnji premijer privremene izraelske vlade, u Tel Avivu je proglasio nezavisnost Jišuva i uspostavu Države Izrael. Arapske zemlje odbile su prihvatiti novu stvarnost i već sljedećeg jutra koalicija vojski Egipta, Libanona, Sirije, Jordana i Iraka napale su Izrael. Nakon deset mjeseci borbe arapske su snage poražene, a Izrael je kontrolirao značajni dio teritorija koji je UN dodijelio palestinskim Arapima. Kad je u srpnju 1949. potpisano primirje, od palestinske države nije ostalo ništa. Izrael je proširio svoje granice na otprilike tri četvrtine nekadašnje mandatne Palestine, Jordan je uspostavio kontrolu nad Zapad-

[17] Hašemitska pobuna 1916. bila je katalizator širenja arapskog nacionalizma, ali nije imala karakter nacionalističkog ustanka. U proglasu kojim je pozvao na protuosmanski ustanak šerif Husein se nije referirao na arapske nacionalne osjećaje, nego na islamsku solidarnost. On nije bio arapski nacionalist, nego ambiciozni dinastički vladar koji je protuosmansku pobunu nastojao iskoristiti za teritorijalno proširenje i uspostavu nasljednoga hašemitskog kraljevstva. Iako se u literaturi ta primarno hašemitska pobuna često naziva »Veliki arapski ustanak«, on niti je bio velik niti je predstavljao masovni ustanak arapskog stanovništva protiv Osmanskog Carstva, nego uglavnom pobunu plemena Arabije kojima je upravljala hašemitska obitelj. Unatoč tomu, nedvojbeno je da su arapski nacionalisti i stanovništvo Sirije s oduševljenjem pozdravili ulazak arapskih jedinica u Damask 1918. i da je pod vodstvom Huseinova sina, princa Fejsala, postavljen temelj arapskim nacionalističkim zahtjevima za nezavisnom državom. Više o Arapskom ustanku iz 1916. vidjeti u Dawisha, 2005: 34–37, Tibi, 1997: 114, i Cleveland, 2004: 161.

nom obalom i Istočnim Jeruzalemom, a Egipat nad Pojasom Gaze. Prema podacima UN-a, približno 720 000 palestinskih Arapa je protjerano ili izbjeglo u susjedne arapske zemlje.[18]

Gledano iz perspektive bliskoistočne regije, arapsko-izraelski rat iz 1948. i 1949. predstavljao je najdramatičniju posljedicu Drugoga svjetskog rata. On nije samo izmijenio teritorijalnu mapu Bliskog istoka, nego i proizveo narod bez države, radikalizirao arapske mase i trajno destabilizirao cijelu regiju. Paradoksalno, iako pokrenut u ime arapskog jedinstava i zaštite palestinske braće, on je razotkrio razjedinjenost i nepostojanje zajedničke svrhe među arapskim zemljama. Invazija na Izrael bila je čin tek prividnog jedinstva iza kojeg su se skrivale duboke podjele, sukobljeni interesi i osobne ambicije arapskih vladara. Kralj Abdulah ušao je u rat s namjerom da Palestinu pripoji Jordanu i pripremi teren za stvaranje hašemitske Velike Sirije. U očima sirijske vlade, svjesne Abdulahovih iredentističkih apetita, Jordan je predstavljao veću opasnost od Izraela. Irak, kojim je vladao ogranak hašemitske dinastije, nije imao ništa protiv Abdulahovih planova sve dok je priznavao prvenstvo Bagdada. Egipat, kao ni Saudijska Arabija, ni pod kojim uvjetima nije bio voljan prihvatiti uspostavu hašemitske prevlasti na arapskom istoku (Dawisha, 2005: 129). Rezultat toga međuarapskog nepovjerenja bio je vojni poraz i politički debakl s dalekosežnim posljedicama po vladajuće strukture u Egiptu, Siriji i Iraku. Bijes zbog ponižavajućeg poraza i percipirane izdaje arapskih nacionalnih interesa spojio se s već dulje vrijeme tinjajućim društvenim i ekonomskim nezadovoljstvom, što je stvorilo eksplozivnu mješavinu nacionalnog i političkog radikalizma koji će bitno izmijeniti sliku regiji. Poraz je zadao fatalan udarac vladajućim zemljoposjedničkim, birokratskim i trgovačkim elitama, ali i definitivno transformirao arapski nacionalizam iz ideologije elita u ideologiju masa, a pokret za nacionalno oslobođenje u pokret za revolucionarnu preobrazbu arapskog svijeta na čije će čelo stati vojni časnici podrijetlom iz srednjih društvenih klasa.

[18] Broj palestinskih izbjeglica kreće se od 520 000 u službenim izraelskim izvorima do gotovo milijun ljudi u arapskim izvorima. Tessler (1994: 276) primjećuje da neslaganje arapskih i izraelskih izvora proizlazi iz njihovih različitih procjena veličine arapske populacije koja je do 1948. živjela u Palestini. I jedni i drugi su suglasni u tome da je krajem 1949. u Izraelu ostalo živjeti svega 150 000 palestinskih Arapa te da je velika većina autohtone arapske populacije iseljena s područja nove izraelske države.

4.1. »Jedna nacija s vječnom misijom«: Michel Aflaq i revolucionarni arapski nacionalizam

U godinama nakon Drugoga svjetskog rata arapski nacionalizam nije više pozivao samo na nezavisnost arapskih zemalja nego i na političku i društvenu revoluciju koja je razjedinjenom, vojno inferiornom i ekonomski nerazvijenom arapskom svijetu trebala donijeti jedinstvo, moć i prosperitet. To je značilo borbu protiv dominacije imperijalističkih sila, ali i zemljišne reforme, nacionalizaciju i ukidanje institucija parlamentarne demokracije koje je nametnuo Zapad. Shvaćanje da je jedinstvo »arapske nacije« moguće ostvariti samo u uvjetima radikalne sociopolitičke transformacije u temeljima je ideje arapskog socijalizma koju je artikulirao Michel Aflaq, suosnivač i glavni ideolog stranke BAAS.[19] Ali taj socijalizam specifičnog je karaktera i nema ničega zajedničkog s marksističkim konceptom klasne borbe unutar okvira nacionalne države. Marksistička interpretativna shema smatrala se neadekvatnom za arapski svijet jer se arapska nacija u cjelini nalazi u položaju potlačene klase i kao takva sudjeluje u borbi protiv eksploatacije izvanjskih kapitalističkih sila. Nadalje, pridjev »arapski« trebao je naglasiti da je riječ o specifičnom tipu socijalizma koji predstavlja autentičnu ekspresiju egalitarnoga arapskog duha i njegovih težnji za socijalnom pravdom. Kao što je islam reformirao društvene i ekonomske institucije Arabije u 7. stoljeću, tako je i socijalizam trebao transformirati moderno arapsko društvo i osigurati pretpostavke za jedinstvo i slobodu arapske nacije. Tu svoju nacionalističku filozofiju Aflaq je sažeto predočio riječima koje će postati sloganom stranke BAAS: »Jedna nacija s vječnom misijom« (Salem, 1994: 61–62; Dawisha, 2005: 195).

U Aflaqovoj koncepciji nacije kao organske zajednice, baš kao ni kod Sati al-Husrija, nema mjesta za pojedinca. On je tek jedan od udova nacionalnog organizma i njegova egzistencija nezamisliva je bez nacije. Stoga svoju slobodu pojedinac može potvrđivati samo unutar granica koje mu dopušta nacija, odnosno njezin osviješteni dio koji je jedini ovlašten da govori u njezino ime. Prevedeno u političku praksu stranke BAAS, to je shvaćanje vodilo autoritarnoj formi političke vlasti u kojoj je stranka, izjednačena s

[19] Osnovana 1947. u Damasku, stranka BAAS (Socijalistička stranka arapskog preporoda) u prvim je desetljećima svog postojanja bila glavni promotor Aflaqove vizije sekularnoga arapskog nacionalizma i socijalizma. Irački BAAS osnovan je 1952., a dvije godine kasnije iračka se podružnica osamostalila, usvojila zaseban stranački statut, uspostavila »regionalno zapovjedništvo« i izabrala vlastitoga regionalnog tajnika. Više o razvoju stranke BAAS u Siriji i Iraku u klasičnim prikazima P. Sealea (1965) i H. Batatu (2004 [1978]).

državom, nastupala kao jamac i zaštitnik slobode pojedinca, ali istodobno strogo kažnjavala svaki pokušaj nezavisnoga političkog djelovanja. To se može iščitati iz članka 41 Statuta stranke BAAS koji eksplicitno navodi da će »država biti odgovorna za zaštitu slobode govora, izdavaštva, okupljanja [...] *unutar granica uzvišenih interesa arapske nacije*« (Batatu, 2004 [1978]: 736).

Ideja revolucionarne avangarde koju je promicao Aflaq i koja je nakon Drugoga svjetskog rata postala sastavnim dijelom svjetonazora arapskih nacionalista bila je u fundamentalnoj opreci s idejom i praksom parlamentarne demokracije. Višestranačkoj demokraciji zapadnog tipa oni su suprotstavili tzv. »narodnu demokraciju«, koja je predstavljena kao model političke vlasti prikladan za zemlje u razvoju. Ona je trebala potvrditi slobodu i suverenost arapske nacije, osigurati ravnomjernu raspodjelu društvenog bogatstva i djelovati u smjeru političkog ujedinjenja arapskih zemalja. Kao što će se pokazati, središnje mjesto u implementaciji te politike pripast će vojsci. U konačnici, arapski nacionalizam, kako ga je formulirao Aflaq, postat će instrumentom ideološke legitimacije vojnih diktatura na Bliskom istoku.

4.2. Sueska kriza i rađanje »arapskog« Egipta

Za razumijevanje dinamike razvoja i političkog utjecaja ideologije arapskog nacionalizma ključna su zbivanja u dvjema arapskim zemljama – Siriji i Egiptu. Dok je Sirija njegova duhovna domovina, u Egiptu je sve do pedesetih godina 20. stoljeća osjećaj pripadništva široj arapskoj zajednici bio podređen ideji distinktivne egipatske nacije, artikulirane unutar teritorijalno definiranoga egipatskog nacionalizma.[20] Upravo će promjene u naravi i

[20] Iako je prvu povijesnu manifestaciju egipatskog nacionalizma predstavljao ustanak iz 1879. do 1882., koji je Urabi paša, pod sloganom »Egipat za Egipćane«, poveo protiv kediva Tefika i rastućega britanskog utjecaja u zemlji, osoba najzaslužnija za njegovu artikulaciju bio je Mustafa Kamil (1874.–1908.), moderno obrazovani pravnik koji se na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće nametnuo kao lider prvoga nacionalističkog pokreta za oslobođenje od britanske vlasti. U središtu njegove nacionalističke agitacije bila je predstava Egipta kao koherentne i jedinstvene nacije koja ima svoje korijene u drevnoj faraonskoj prošlosti, koja je oblikovana pod specifičnim zemljopisno-klimatskim i povijesnim okolnostima i čija se distinktivna povijest odražava u osebujnom geniju njezinih ljudi (Salem, 1994: 205). Nakon Prvoga svjetskog rata vodstvo nacionalističkog pokreta preuzet će stranka Vafd, a jedan od njezinih osnivača, Ahmad Lufti al-Sajjid (1872.–1963.), postat će glavnim arhitektom liberalne nacionalističke ideologije koja će zagovarati pravo egipatskog naroda na samoodređenje i promovirati viziju Egipta u kojem su muslimani i Kopti ujedinjeni svetim vezama nacionalne solidarnosti, u kojem je religija odvojena od politike, vlada demokratski uspostavljena, a individualna prava građana poštovana. Poput Mustafe Kamila, i Lufti je

orijentaciji egipatskog nacionalizma i prodor ideje panarapskog jedinstva u njegovo ideološko tkivo presudno utjecati na konsolidaciju arapskog nacionalizma kao politički najpotentnije ideologije u regiji, ali i na uspostavu Bliskog istoka kao zone trajnih napetosti i sukoba u kojem će regionalno suparništvo biti usko isprepleteno s geopolitičkim interesima svjetskih sila.

»Arabizacija« egipatske nacionalne svijesti nije se, dakako, odvijala u sociopolitičkom vakuumu. Neposredno nakon Drugoga svjetskog rata, anglo-egipatski odnosi ušli su u novu fazu napetosti, generiranu odbijanjem Britanije da revidira sporazum iz 1936. koji je ograničio egipatsku suverenosti i evakuira svoje trupe iz Sueza. Neuspjeh vlade da osigura potpuni suverenitet Egipta i poraz u arapsko-izraelskom ratu diskreditirali su klasu krupnih zemljoposjednika koji su dominirali egipatskim parlamentom od 1923., a frivolna rastrošnost kralja Faruka i korupcijski skandali u kojima su sudjelovali članovi vladajuće stranke Vafd (Stranka Delegacije)[21] razorili su i posljednje ostatke legitimnosti režima. Egipatske mase, duboko nezadovoljne općim stanjem u zemlji, bile su spremne za revoluciju. Kada su u noći s 22. na 23. srpnja 1952. vojne postrojbe lojalne tajnoj organizaciji Slobodni oficiri zauzele, gotovo bez ikakvog otpora, sve ključne točke u Kairu, započelo je novo razdoblje u modernoj povijesti Egipta, ali i Bliskog istoka.

Srpanjska revolucija bila je dijete egipatskih nacionalista još uvijek imunih na zavodljiv zov ideje panarapskog jedinstva. U fokusu njihove pažnje nisu bili međuarapski odnosi nego sociopolitička korumpiranost egipatskog društva i neriješeni problem britanske vojne prisutnosti.[22] Konver-

smatrao da su egipatsku naciju, kao distinktivnu političku zajednicu, oblikovale veze zajedništva, formirane tijekom povijesti i unutar specifičnoga zemljopisnog okruženja. Ona, stoga, za njega nije bila artificijelna tvorevina modernosti, nego živi organizam koji je rođen u drevno doba faraonskog Egipta i koji je, unatoč svim mijenama i nedaćama, opstao sve do današnjih dana. Brojne migracije i smjene osvajača pridonijele su etničkoj, rasnoj i vjerskoj raznolikosti egipatskog stanovništva, ali su zahvaljujući kontinuitetu egipatske povijesti svi oni apsorbirani u jednu i jedinstvenu egipatsku naciju. Arapski nacionalizam, osobito njegovu panarapsku inačicu, smatrao je fundamentalno oprečnim interesima egipatske nacije (Hourani, 1983: 325; Wendell, 1972: 230).

[21] Stranka je dobila ime po službenoj egipatskoj delegaciji koja je pod vodstvom Sada Zaglula sudjelovala na Pariškoj mirovnoj konferenciji 1919., gdje je zahtijevala priznanje nezavisnosti Egipta.

[22] Kao što će sam Naser jednom priznati, u arapsko-izraelskom ratu 1948. do 1949. on i njegovi egipatski suborci borili su se za Palestinu, ali su njihovi snovi bili u Egiptu. »Naši metci«, prisjećao se on dana provedenih na palestinskom ratištu, »ciljali su neprijatelje skrivene u rovovima, ali naša su srca bila s našom domovinom koja je poput plijena prepuštena vukovima koji su je pustošili« (Dawisha, 2005: 135).

zija na panarabizam odvijala se postupno i bila je posredovana žestokom antibritanskom kampanjom i konfrontacijom sa Zapadom, da bi bila dovršena 1956., kad su Francuska, Velike Britanija i Izrael, u nastojanju da svrgnu predsjednika Gamala Abdel Nasera, pokrenule invaziju na egipatske položaje u zoni Sinaja i Sueskog kanala. Pod pritiskom SAD-a i međunarodne zajednice okupacijske snage prihvatile su primirje i u prosincu 1956. evakuirale svoje trupe s egipatskog teritorija. Iako vojno poražen, Naser je iz rata izišao kao politički pobjednik. Arapske mase dobile su svog heroja, modernog Saladina, koji je porazio imperijalističke križare, a arapski nacionalisti svoga političkog vođu, državnika koji je njihov san o ujedinjenoj arapskoj državi trebao preobraziti u političku realnost.

4.3. Trijumf politike ujedinjenja i prve naznake krize

Naserova karizma, ojačana percipiranom pobjedom u Sueskoj krizi, ali i apsolutnom dominacijom Egipta nad arapskim radijskim prostorom, pridonijela je silnom uzletu arapskog nacionalizma. Izraz »Jedinstvena arapska nacija od Atlantskog oceana do Arapskog mora« postao je općim mjestom u političkim govorima i novinskim člancima, kao i u svakodnevnim razgovorima arapskih građana (Dawisha, 2005: 185). A kako je rastao broj onih koji su vjerovali u nedjeljivost »arapske nacije«, tako je rasla i vjera arapskih nacionalista u skoru realizaciju njihova sna o jedinstvenoj arapskoj državi. Kada je 1. veljače 1958., na poticaj stranke BAAS, u Kairu potpisan sporazum o egipatsko-sirijskoj uniji i proglašena uspostava Ujedinjene Arapske Republike (UAR), arapske su mase bile u euforiji. Diljem arapskog svijeta ljudi su se spontano okupljali da proslave ono što su smatrali najvećom arapskom pobjedom još od 12. stoljeća i Saladinovih dana. Referendum proveden u Siriji i Egiptu registrirao je apsolutnu podršku ujedinjenju – 99,25% u Siriji i 99,8% u Egiptu. Unatoč indikacijama da su te brojke bile prenapuhane, nema sumnje da je UAR imala široku podršku glasača, osobito u Siriji (Dawisha, 2005: 202).

Irak je u to vrijeme još uvijek bio snažna utvrda antinaserističkih snaga u regiji. Ali panarapska ideja već je privukla golemi broj pristalica među članovima nove srednje klase i, što će se pokazati presudnim, iračke vojske. 14. srpnja 1958. trupe predvođene nacionalističkim časnicima zauzele su Bagdad, svrgnule monarhiju i proglasile republiku. U krvavom pohodu ubijeni su premijer, mladi kralj Fejsal II. i gotovo svi članovi kraljevske obitelji. General Abdul Karim Kasem preuzeo je vlast, objavio blisku su-

radnju republikanske vlade s Egiptom i priznao UAR. Nekoliko dana nakon vojnog udara pukovnik Aref, jedan od vodećih ljudi novog režima, sastao se u Damasku s Naserom i izrazio nadu u skoro pridruženje Iraka egipatsko-sirijskoj uniji. Naser je bio na vrhuncu svoje moć, a arapski nacionalizam konstituirao se kao vodeća ideologija arapskog svijeta. Međutim, pukotine u velebnom zdanju njegova projekta arapskog ujedinjenja ubrzo su izbile na površinu. Zbog niza zemljopisnih i političkih razloga Naser nije bio u poziciji preuzeti ulogu arapskog Bismarcka. Politička društva arapskih država bila su toliko različita da ni zajednička kultura ni emotivna euforija arapskog nacionalizma nije bila dovoljna za njihovo ujedinjenje.

Sudbina iračke monarhije izazvala je zabrinutost arapskih vladara koji su u Naserovoj politici izvoza revolucije i pretenziji da se nametne kao lider arapskog svijeta prepoznali direktnu prijetnju opstanku njihovih režima. Interesi Saudijske Arabije, koja je sve do Sueske krize nastupala kao važan saveznik Nasera, bili su u značajnoj opreci s ciljevima revolucionarnoga arapskog nacionalizma. Iako je priznavala postojanje specifičnih veza između arapskih zemalja, konzervativna saudijska monarhija smatrala je da jedinstvo arapskog svijeta treba počivati na islamu, a ne na sekularno koncipiranom arabizmu (Dawisha, 2005: 189). U Libanonu je pritisak Nasera da prekine diplomatske odnose sa Zapadom izazvao krizu u odnosima između sunita i maronitskih kršćana, što je navelo libanonskog predsjednika Camillea Chamouna da zatraži pomoć Washingtona i odobri stacioniranje američkih trupa u zemlji. U Jordanu su proegipatski elementi u vojsci pokušali svrgnuti kralja Huseina i Jordan proglasiti republikom. Uvjeren, ne bez razloga, da iza neuspjelih vojnih udara stoji Naser, kralj je proglasio izvanredno stanje, prihvatio američku vojnu i ekonomsku pomoć i pokrenuo akciju hapšenja domaćih naserista. Time je započelo razdoblje novih podjela i napetosti u međuarapskim odnosima koje su u podjednakoj mjeri bile plod hladnoratovske politike velikih sila i dijametralno različitih interesa arapskih država (Kerr, 1971). U narednim će godinama te podjele voditi tzv. Arapskom hladnom ratu – sukobu između revolucionarnih arapskih režima prosovjetske orijentacije i konzervativnih, prozapadnih monarhija predvođenih Saudijskom Arabijom.

Naserov problem, međutim, nisu bili samo Libanon i konzervativne arapske monarhije. Događanja u Iraku upozorit će na postojanje ozbiljnih podjela unutar nacionalističkog pokreta i biti prvi pokazatelj intrinzične slabosti ideje arapskog jedinstva. Sama mogućnost pridruživanja Iraka UAR-u

oživjela je stare sektaške sukobe između sunita i šijita koji su ideju arapskog jedinstva percipirali kao sunitski projekt smišljen s ciljem podjarmljivanje šijitske zajednice. Sukobi su eskalirali u ožujku 1959. kad je skupina naserističkih časnika, uz značajnu podršku UAR-a, pokušala svrgnuti generala Kasima. Jedinstvo revolucionarnog pokreta je razbijeno, a Naser i Kasim našli su se na suprotstavljenim stranama – prvi na strani panarapskog nacionalizma, a drugi na strani arapskog nacionalizma zasnovanog na suverenosti države (Batatu, 2004 [1978]: 814–831).

Naserov glavni problem bila je ipak vlada UAR-a. Vodstvo stranke BAAS koje je iniciralo ujedinjenje shvatilo je da Naser nije voljan s njima dijeliti vlast u zajedničkoj državi. Umjesto očekivane ravnopravnosti, Sirija je svedena na položaj mlađeg partnera, a njezin administrativni, pravni i vojni sustav postupno apsorbiran u egipatski (Mansfield, 2003 [1991]: 264). Krajem 1959. BAAS se povukao iz vlade i postao najžešćim kritičarom Naserove vlasti u Siriji. 28. rujna 1961. vojska je stupila u akciju i proglasila izlazak Sirije iz zajedničke države. Nakon prvotne namjere da intervenira i spriječi raspad UAR-a, Naser se predomislio i objavio da prihvaća odluku Sirije.

Arapski gradovi dočekali su vijest o raspadu UAR-a u turobnoj, mučnoj tišini. Naizgled neprobojan oklop arapskog jedinstva pucao je po šavovima, ali emocije su još uvijek bile snažne. Vjera arapskih nacionalista u moć njihove ideologije da nadvlada sve podjele i partikularističke tendencije unutar arapskog svijeta oživjela je 1963. kad su vojni udari u Iraku i Siriji na vlast doveli stranku BAAS, a novi režimi objavili svoju podršku stvaranju federacije Iraka, Sirije i Egipata. Međutim, nepovjerenje između Nasera i sirijskog BAAS-a ubrzo je izbilo na površinu. Sporazum o uspostavi tripartitne federacije postignut je u travnju, ali je ujedinjenje ostalo tek mrtvo slovo na papiru. Sukobi unutar iračkog BAAS-a i čistke naserističkih časnika u Siriji alijenirali su Nasera, koji je zaključio da u danom trenutku arapsko političko ujedinjenje nije moguće.

Unatoč neuspjehu politike ujedinjenja, Naser je i dalje smatrao da je politika miješanja u unutarnje stvari drugih država u ime revolucionarnih ciljeva arapskog nacionalizma opravdana i nužna. To će ga uvjerenje navesti da podrži proegipatke časnike jemenske vojske koji su se u rujnu 1962. pobunili protiv imama Muhameda al-Badra, okupirali gradove i proglasili republiku. Imam je uspio pobjeći u teško dostupna planinska područja Jemena gdje je okupio sjeverna plemena i zatražio podršku Saudijske Arabije

i Jordana. Uvjeren da će vojna intervencija biti kratkotrajna i ograničenog opsega, Naser je odaslao kontingent egipatske vojske u jemenski glavni grad Sanu. Bila je to, kao što će i sam Naser kasnije priznati, jedna od njegovih najgorih političkih odluka. Egipat je uvučen u dugotrajni građanski rat, tzv. »egipatski Vijetnam«, koji će ga vojno i financijski iscrpiti (Mansfield, 2003 [1991]: 269; Ferris, 2013). Pokrenuta u ime arapskog jedinstva i solidarnosti, ta će intervencija dodatno produbiti razdore i nepovjerenje među arapskim državama, nagovijestiti opadanje egipatskog utjecaja u regiji i biti jedan od razloga katastrofalnog poraza egipatske vojske u Trećem arapsko-izraelskom ratu.

5. Treći arapsko-izraelski rat i povlačenje arapskog nacionalizma

Ako su kolaps UAR-a i neuspjeli pregovori o tripartitnoj federaciji načeli auru arapskog nacionalizma, arapsko-izraelski rat iz lipnja 1967. odigrat će presudnu ulogu u njegovu urušavanju. U proljeće te godine napetosti u odnosima revolucionarne vlade u Damasku i Izraela eskalirale su oštrim upozorenjem Izraela Siriji, na što je Naser, uvjeren da Izrael sprema sveobuhvatni napad na Siriju, odaslao egipatske trupe na Sinaj i 22. svibnja proglasio zabranu prolaska izraelskih brodova kroz Tiranski tjesnac.[23] Pod pritiskom svojih građana, oduševljenih egipatskom demonstracijom sile protiv Izraela, vlade arapskih zemalja objavile su podršku Egiptu. Arapske su ulice gorjele plamenom oduševljenja zbog, kako se činilo, skorog uništenja Izraela, tog »stranog tijela« u samom srcu arapskog svijeta.

Poneseni općim raspoloženjem, arapski nacionalisti bili su uvjereni ne samo da je pobjeda neminovna, nego i da će ona dati novu snagu njihovu pokretu. Ali ono što je slijedilo nije bio očekivani trijumf nego vojna i politička katastrofa. 5. lipnja Izrael je napao egipatske zračne baze, uništio sve tamo prizemljene avione, da bi već 9. lipnja njegove kopnene trupe došle do Sueskog kanala. Nakon što je uništio elitne postrojbe egipatske vojske, Izrael je bio slobodan obračunati se s Jordanom i Sirijom. Nakon samo šest dana, Treći arapsko-izraelski rat završio je totalnim arapskim porazom.

[23] U svibnju 1967. sovjetska obavještajna služba obavijestila je Siriju i Egipat da Izrael priprema veliku vojnu akciju protiv Sirije zbog njezine podrške palestinskim gerilskim akcijama. Obavještajni podaci bili su lažni, ali je Naser u to vrijeme vjerovao u njihovu ispravnost (Tessler, 1994: 382–386; Oren, 2002: 54–65).

Izraelska pobjeda, ali i lakoća kojom su njegove snage porazile arapske vojske, nanijevši im pritom goleme gubitke u opremi i ljudstvu,[24] imala je dalekosežne posljedice po unutrašnju dinamiku arapskog svijeta. Okupacijom Istočnog Jeruzalema i Zapadne obale Izrael je uspostavio kontrolu nad preostalih 21% teritorija mandatne Palestine koji je od 1949. bio pod kontrolom Jordana, a 200 000 Palestinaca izbjeglo je na Istočnu obalu. Egipat je izgubio Sinaj i Gazu, a Sirija strateški važnu Golansku visoravan. Teritorijalna mapa Bliskog istoka ponovo je izmijenjena u korist Izraela.

Uslijedile su i važne promjene u međuarapskim odnosima. Katastrofalna izvedba egipatske vojske ozbiljno je narušila ugled Egipta i njegova predsjednika. Egipatski poraz ojačao je poziciju saudijskog kralja Fejsala, lidera konzervativnih, prozapadnih monarhija i već dulje vrijeme glavnog protivnika Naserove panarapske politike. U kolovozu je na sastanku Arapske lige održanom u Kartumu Naser sklopio savez s Fejsalom i u zamjenu za financijsku pomoć iscrpljenoj egipatskoj ekonomiji prihvatio povući svoje trupe iz Jemena. Pružanje podrške tzv. progresivnim snagama i izvoz revolucije bili su sada luksuz koji si Egipat i Naser više nisu mogli priuštiti. Njegova smrt 1970. bila je zadnji udarac arapskom nacionalizmu koji, kao što će se uskoro pokazati, nije bio u stanju nadživjeti smrt svoga političkog lidera.

Jedna od najvažnijih posljedica Lipanjskog rata bila je »pobuna« palestinskih Arapa protiv monolitne doktrine arapskog nacionalizma. Do 1967. politički osviješteni elementi palestinskog naroda svoju borbu za oslobođenje Palestine definirali su u terminima arapsko-izraelskog, a ne palestinsko-izraelskog sukoba. Nakon 1967. njihova borba protiv izraelske okupacije odvijat će se ponajviše pod zastavom palestinskih nacionalnih interesa. Istodobno, među Palestincima je jačao revolucionarni pokret koji je odražavao promjenu stava radikalnih arapskih intelektualaca spram ideologije i prakse panarapskog pokreta. U potrazi za novim političkim istinama i konkretnim rješenjima arapskih nedaća oni su se okrenuli idejama europskoga studentskog pokreta i antiimperijalističke ideologije tzv. Trećeg svijeta. Dok je palestinski nacionalizam odbacio pretenzije drugih arapskih država da u ime arapskog zajedništva odlučuju o budućnosti palestinskog naroda, revolucionarne skupine odustale su od panarabizma u ime socijalne revolucije. Slogan arapskog nacionalizma – »Svi smo mi Arapi« – za

[24] U izraelskim je zračnim napadima uništeno više od 350 egipatskih borbenih zrakoplova i preko 20 transportnih zrakoplova. Živote je izgubilo gotovo 20 000 arapskih vojnika, među kojima je najviše bilo Egipćana – oko 12 000. Izraelski gubici bili su mnogo manji; poginulo je »svega« 766 izraelskih vojnika (Tessler, 1994: 397).

njih je predstavljao ispraznu frazu, a on sam tek malograđansku ideologiju nesposobnu da arapski svijet oslobodi okova tradicije, provede stvarne socioekonomske promjene i pridonese slomu imperijalizma i kapitalističkoga svjetskog poretka (Ajami, 1992: 47).

Drugi pokazatelj urušavanja zdanja arapskog nacionalizma bio je kraj BAAS-a kao stranke predane svojoj izvornoj misiji arapskog jedinstva i socijalizma. Vojni časnici koji su preuzeli vlast u Bagdadu 1968. i Damasku 1970. još su uvijek nominalno predstavljali BAAS, ali njihova politika nije više imala ničega zajedničkog s ideologijom stranke koju je utemeljio Aflaq. Ta je politika počivala na posve drukčijim temeljima: na goloj fizičkoj sili, primitivnom kultu ličnosti i shvaćanju države kao privatnom lenu novih iračkih i sirijskih vlastodržaca. Ispražnjen od svoga izvornog ideološkog sadržaja, arapski nacionalizam uskoro će postati tek pukim sredstvom legitimacije brutalnih režima Sadama Huseina i Hafeza al Asada.

U godinama između 1956. i 1961. panarapski nacionalizam bio je na vrhuncu svoje moći. Pod dojmom Naserove diplomatske pobjede u Sueskom ratu i uspostave UAR-a, arapske su mase iskreno vjerovale da svjedoče rađanju novoga arapskog poretka i skorašnjem ostvarenju nacionalističkog sna o političkom ujedinjenu. Nakon raspada sirijsko-egipatske unije i kolapsa tripartitnih pregovora o ujedinjenju 1963., arapski nacionalizam ušao je u fazu stagnacije, da bi mu arapsko-izraelski rat 1967. zadao posljednji, smrtonosni udarac. Lipanjski rat bio je, riječima Fouada Ajamija, »Waterloo panarabizma« (1978: 317), vojni i politički poraz koji je demonstrirao disfunkcionalnost i bankrotiranost postojećega arapskog poretka. Kao što je poraz u ratu iz 1948. i 1949. diskreditirao stare režime zemljoposjedničke i urbane aristokracije, tako je poraz iz 1967. okaljao reputaciju nacionalističkih režima. Režimi su preživjeli, ali su šampioni pokreta za ujedinjenje poniženi, a njihova ideologija izgubila je na magičnoj privlačnosti. Sposobnost arapskog nacionalizma da proizvede osjećaje pozitivnog identiteta, samopoštovanja i moći bila je razbijena, a njegov autoritet da upravlja socioekonomskom i kulturnom promjenom ozbiljno narušen.

To nipošto ne znači da je kolaps arapskog nacionalizma predstavljao i kraj arabizma kao kulturnog identiteta. Lipanjski rat nije uništio osjećaj pripadništva zajedničkom kulturnom prostoru – arapskom svijetu, ali ni arapski građani ni njihove vladajuće elite »nisu više vjerovali u mogućnost organskoga političkog jedinstva« (Dawisha, 2005: 253). Završila je jedna era arapske politike. Nakon 1967. političke odnose na Bliskom istoku determinirat će

državni interes, a ne ideja arapskog jedinstva. Istodobno, na razini društva odvijao se proces ideološke promjene koji će otvoriti prostor prodoru nove protestne ideologije oblikovane u terminima islama. Da je već sredinom sedamdesetih godina 20. stoljeća, osobito među mladima, arapski nacionalizam bio politički istrošena ideja, vidi se iz rezultata istraživanja koje je 1977. provedeno među studentima Kuvajtskog sveučilišta, podrijetlom iz gotovo svih arapskih zemalja. Temeljem ispitivanja njihovih stavova o panarabizmu, obiteljskom životu, državi i vjeri, istraživači su došli do važnih informacija koje su upućivale na jačanje islamskih sentimenata i patriotizma vezanog uz zemlje njihova podrijetla (Ajami, 1992: 144). Drugim riječima, ideološki vakuum koji je nastao nakon povlačenja arapskog nacionalizma ispunili su, s jedne strane, vjerski osjećaji, a s druge lojalnost državi. U nadolazećim desetljećima politički će islam postati dominantnom ideologijom arapskog svijeta, a pobuna protiv prevladavajućih obrazaca socioekonomskog i političkog života u regiji, kao i protiv postojećeg sustava nejednake raspodjele moći u međunarodnim odnosima, odvijat će se pod zastavom islama.

6. Zaključak

Uzlet arapskog nacionalizma odvijao se u kontekstu dramatičnih političkih i socioekonomskih promjena koje su zahvatile bliskoistočnu regiju u godinama nakon Drugoga svjetskog rata. Nesposobnost arapskih vlada da osiguraju punu nezavisnost svojih država i poraz u Prvome arapsko-izraelskom ratu demonstrirali su političku i vojnu inferiornost arapskog svijeta, oslabili vladajuće gornje klase i diskreditirali europski model predstavničke demokracije. Šok izazvan stvaranjem Države Izrael prouzrokovao je radikalizaciju sve brojnije nove srednje klase koja će odbaciti regionalizam, eurofiliju i liberalizam imućnih slojeva i u revolucionarnom arapskom nacionalizmu prepoznati ideološku strukturu kompatibilnu svojim političkim aspiracijama. Moderno obrazovana i locirana u državnoj administraciji, medijima, prosvjetnim institucijama i vojsci, ta je klasa bila zaokupljena pitanjima identiteta, socioekonomskog razvoja i vlastite društvene promocije, što ju je učinilo osobito prijemljivom na zov revolucionarne politike. Promatran iz te perspektive, arapski je nacionalizam funkcionirao i kao moćno oruđe klasne politike. On je ponudio pozitivnu viziju arapske budućnosti, ali je istodobno, delegitimirajući tradicionalne vladajuće elite, omogućio srednjoj klasi da zauzme čelne pozicije u državi i društvu i eventualno preuzme u svoje ruke ključne poluge vlasti.

Tijekom godina u kojima je arapski nacionalizam bio u zenitu svoje snage arapski je svijet postao čvrstim uporištem autoritarne politike. Iako su predratni parlamentarni režimi u Egiptu, Siriji i Iraku u mnogočemu odstupali od tadašnjih standarda europske demokracije, oni su bili daleko otvoreniji, pluralniji i slobodniji od režima koje je institucionalizirala poslijeratna nacionalistička generacija. Borba za oslobođenje od kolonijalne vlasti transformirala se u pedesetim i šezdesetim godinama u bunt protiv imperijalističkog Zapada i njegovih političkih ideja i institucija. To protuzapadno raspoloženje vodilo je odbacivanju demokracije kao poželjnog modela vlasti i pridonijelo uspostavi popularnih, ali fundamentalno autokratskih režima Nasera i stranke BAAS. Međutim, otklizavanje u autoritarizam nije bilo puka posljedica neprijateljstva prema Zapadu, nego je uglavnom proizišlo iz suštinski neliberalne naravi panarapske ideologije. Za razliku od prve generacije arapskih nacionalista, koji su prihvatili vrijednosti zapadnog liberalizma i zalagali se za višestranačje i razdiobu vlasti, sljedbenici panarapskog pokreta priklonili su se shvaćanju političke vlasti kakvo su razvile ekstremna europska desnica i boljševička ljevica.[25] To shvaćanje, prema kojem se državna moć treba zasnivati na dominaciji jedne osviještene političke elite, postalo je sastavnim elementom poslijeratnoga nacionalističkog svjetonazora i temeljnim principom organizacije vlasti u radikalnim nacionalističkim režimima.

Autoritarna narav poslijeratnoga arapskog nacionalizma odražavala se i u shvaćanju arapske nacije kao organske zajednice koje nije poznavalo ideju autonomije pojedinca. Fokusiranost na problem političke razjedinjenosti arapskog svijeta i njegove ovisnosti o izvanjskim silama rezultirali su izostankom interesa za pitanja ustrojstva vlasti, institucionalne izgradnje i zaštite individualnih prava i sloboda jer, kako je naglasio Sati al Husri, »pozornost javnosti treba biti usredotočena na probleme ujedinjenja i dužnost je svakog Arapina da podržava vođu koji je sposoban ostvariti arapsko jedinstvo« (Dawisha, 2005:299). Ta nacionalistička doktrina odbacila je političku kompeticiju utjelovljenu u institutu višestranačja, jer se podrazumijevalo da svi nacionalno osviješteni Arapi dijele iste političke ciljeve i društvene prioritete. Političke stranke stoga nisu smatrane samo nepotrebnima nego i opasnima: one unose sjeme razdora, narušavaju jedinstvo nacionalnog pokreta i funkcioniraju kao peta kolona imperijalističkih

[25] Za Satija al Husrija »fašistički sustav je onaj prema kojem trebamo usmjeriti naše nade i kojem trebamo težiti« (Kramer, 1993: 184).

sila. Nadalje, vodeći ideolozi panarabizma veličali su revolucionarno nasilje i proglasili ga jedinim jamstvom ostvarenja nacionalističkih ciljeva. Tako je za Aflaqa, okrutnost u obračunu s političkim neistomišljenicima bila ne samo nužno sredstvo društvene transformacije već i krajnji izraz ljubavi nacionaliste prema svome narodu, jer »kad smo okrutni prema drugima mi to činimo s ciljem da ih vratimo njihovu pravom sopstvu koje im je ostalo nespoznato« (Makiya, 1998: 206). Naser i stranka BAAS preveli su tu ideologiju u političku praksu u kojoj nije bilo mjesta za slobodu pojedinca i demokratsko sučeljavanje različitih političkih opcija. Njihova se vlast temeljila na zelotskoj vjeri u njihovo povijesno poslanje i golemoj količini represije.

Voluntarizam nacionalističke politike i naglasak na izvaninstitucionalnim metodama političke borbe imali su katastrofalne posljedice po stabilnost arapskih država. Proglasivši nasilje sastavnim elementom progresa, arapski su nacionalisti poticali unutrašnje sukobe i pridonijeli širenju toksične političke kulture u kojoj se toleriranje opozicije tumačilo kao znak slabosti, a upotreba fizičkog nasilja prihvaćala kao normalna, pa i nužna. Konačno, najsuptilnija destabilizacijska baština arapskog nacionalizma tiče se ideološke delegitimacije državnih granica. Kako će reći Walid Khalidi, arapski je državni sustav prije svega »pansustav«, zasnovan na jedinstvenoj arapskoj naciji koja unatoč političkoj fragmentiranosti egzistira kao empirijska realnost. Promatrano iz te perspektive, »individualne arapske države devijantni su i prolazni entiteti, njihove granice iluzorne, a njihovi vladari tek privremeni skrbnici ili prepreke koje treba ukloniti [...] a njihova legitimnost irelevantna spram superlegitimnosti projekta svearapskog ujedinjenja« (Khalidi, 1978: 695). Konstantno podrivajući legitimnost postojećih država, arapski je nacionalizam odigrao značajnu ulogu u jačanju napetosti u međuarapskim odnosima i uveo regiju u stanje permanentne političke krize. Najveći se broj arapskih vlada nakon Drugoga svjetskog rata suočio s problemom održanja vlasti i sa strahom, često dobro utemeljenim, da građani ili susjedne zemlje drže kako je njihova vlast nelegitimna. Taj manjak legitimnosti pridonio je političkoj nestabilnosti cijele regije, ali i silnoj ekspanziji u veličini i utjecaju državnog aparata i njegovih sigurnosno-policijskih snaga. U uvjetima osporavane legitimnosti, represija je postala temeljem opstanka režima, a iza retorike arapskog jedinstva i solidarnosti nerijetko se skrivala, kao u slučaju Sirije i Iraka, iredentistička i hegemonijska politika arapskih vladara.

S vremenom, ideja jedinstvene arapske nacije prestala je funkcionirati kao iole značajniji orijentir individualnog i kolektivnog djelovanja. Arapski je nacionalizam nestao s bliskoistočne političke scene, ali je iza sebe ostavio autokratske režime odlučne da se po svaku cijenu i svim sredstvima održe na vlasti. Ti represivni režimi, u stalnom »ratu« s vlastitim građanima i s hegemonijskim pretenzijama prema susjednim zemljama, politička su ostavština arapskog nacionalizma na kojoj počiva velik dio odgovornosti za nasilje koje je pratilo slom Arapskog proljeća i posljedičnu moru bliskoistočne stvarnosti.

LITERATURA

Ajami, Fouad (1978). »The End of Pan-Arabism«, *Foreign Affairs,* 57 (2): 355–373.

Ajami, Fouad (1992). *The Arab Predicament: Arab Political Thought and Practice since 1967, 2nd Edition*. Cambridge: Cambridge University Press.

Antonius, George (2001 [1939]). *The Arab Awakening.* Safety Harbor: Simon Publications.

Ayubi, Nazih (1995). *Over-stating the Arab State: Politics and Society in the Middle East*. New York: I. B. Tauris.

Batatu, Hanna (2004 [1978]). *The Old Social Classes and the Revolutionary Movements of Iraq.* Princeton: Princeton University Press.

Cleveland, William L. (2004). *A History of the Modern Middle East.* Oxford: Westview Press.

Dawisha, Adeed (2005). *Arab Nationalism in the Twentieth Century.* Princeton: Princeton University Press.

Ferris, Jesse (2013). *Nasser's Gamble: How Intervention in Yemen Caused the Six-Day War and the Decline of Egyptian Power*. Princeton: Princeton University Press.

Firro, Kais M. (2004). »Lebanese Nationalism versus Arabism: From Bulus Nujaym to Michel Chiha«, *Middle Eastern Studies,* 40 (5): 1–27. doi: 10.1080/0026320042000265657

Halliday, Fred (2005). *The Middle East in International Relations.* Cambridge: Cambridge University Press.

Havel, Boris (2016). »Postosmanski Orijent: od fragmentacije do *asabijaha* s osvrtom na arapsko-izraelski sukob«, *Europske studije*, 2 (3–4): 49–82.

Havel, Boris i Kasapović, Mirjana (2016). »Napomene o transkripciji i transliteraciji«, u: Mirjana Kasapović (ur.). *Bliski istok.* Zagreb: Fakultet političkih znanosti, str. xvii–xxii.

Hourani, Albert (1983). *Arabic Thought in the Liberal Age: 1798–1939, 2nd Edition.* Cambridge: Cambridge University Press.

Kasapović, Mirjana (2016). »Bliski istok: povijest i značenje pojma«, u: Mirjana Kasapović (ur.). *Bliski istok.* Zagreb: Fakultet političkih znanosti, str. 3–46.

Kenny, L.M. (1963). » Sāṭi' Al-Ḥuṣrī's Views on in Arab Nationalism«, *Middle East Journal*, 17 (3): 231–256.

Kerr, Malcolm H. (1971). *The Arab Cold War: Gamal Abd-Al Nasir and his Rivals, 1958–1970.* London: Oxford University Press.

Khadduri, Majid (1970). *Political Trends in the Arab World: The Role of Ideas and Ideals in Politics*. Baltimore: Johns Hopkins Press.

Khalidi, Walid (1978). »Thinking the Unthinkable: A Sovereign Palestinian State«, *Foreign Affairs,* 56 (4): 695–713.

Kohn, Hans (1944). *The Idea of Nationalism: A Study of the Origins and Backgrounds*. New York: Macmillan.

Kramer, Martin (1993). »Arab Nationalism: Mistaken Identity«, *Dedalus*, 122 (3): 171–206.

Lecomte, E. J., van Donzel, Wolfhart Heinrichs i Bosworth, Edmund C. (ur.) (1998). *The Encyclopaedia of Islam, vol. 9 (San-Sze)*. Leiden: Brill.

Lewis, Bernard (1992). »Rethinking the Middle East«, *Foreign Affairs*, 71 (4): 99–119. doi: 10.2307/20045312

Makiya, Kanan (1998). *Republic of Fear: The Politics of Modern Iraq* Berkley: University of California Press.

Mansfield, Peter (2003 [1991]). *A History of the Middle East.* London: Penguin Books.

Milton-Edwards, Beverly (2011). *Contemporary Politics in the Middle East.* Cambridge: Polity Press.

Moaddel, Mansoor (2005). *Islamic Modernism, Nationalism, and Fundamentalism.* Chicago: Chicago University Press.

Oren, Michael B. (2002). *Six Days of War: June 1967 and the Making of the Modern Middle East.* Oxford: Oxford University Press.

Owen, Robert (2004). *State, Power and Politics in the Making of the Modern Middle East.* London: Routledge.

Provence, Michael (2005). *The Great Syrian Revolt and the Rise of Arab Nationalism*, Austin: University of Texas Press.

Salameh, Franck (2010). *Language, Memory and Identity in the Middle East: The Case of Lebanon.* Lanham: Lexington Books.

Salem, Paul (1994). *Bitter Legacy: Ideology and Politics in the Arab World.* Syracuse: Syracuse University Press.

Seale, Patrick (1965). *The Struggle for Syria: A Study in Post-War Arab Politics, 1945–1958*. London: Oxford University Press.

Smith, Anthony D. (1971). *Theories of Nationalism*. London: Duskworth.

Tessler, Mark (1994). *A History of the Israeli-Palestinian Conflict.* Bloomington: Indiana University Press.

Tibi, Bassam (1997). *Arab Nationalism: Between Islam and the Nation-State.* New York: St. Martin's Press.

Tibi, Bassam (1998). *Conflict and War in the Middle East: From Interstate War to New Security.* London: Macmillan Press.

Wendell, Charles (1972). *The Evolution of the Egyptian National Image: From its Origin to Ahmad Lufti al-Sayyid*. Berkley: University of California Press.

Arab Nationalism: Rise, Fall, and Consequences of an Ideology

Davorka MATIĆ
Department of Sociology, Faculty of Humanities and Social Sciences, University of Zagreb, Croatia
dmatic@ffzg.hr

The Arab Spring is one of the main triggers of the contemporary Middle East crisis. Indirectly, it strengthened the radical wing of the Islamist movement, led to the wars in Syria and Yemen, intensified regional competition, and destabilised the region. However, this regional instability is not a recent phenomenon. It has its roots in the aftermath of the First World War when the combination of internal and external factors transformed this previously tranquil region into a high-risk zone. The main ideological force in the Middle East in the 1950s, Arab nationalism, ceased to play an important role in the contemporary inter-Arab relations. Still, it would be a mistake not to consider it at least partially responsible for the present-day situation in the region. The article focusses on the developmental dynamics of Arab nationalism. That entails the analysis of the circumstances under which its liberal, pro-European discourse has been gradually transformed into the authoritarian Pan-Arabism, of its impact on the political arrangement and relations in the region, as well as the analysis of the reasons that caused the idea of Arab political unification to cease functioning as a significant framework of individual and collective action. Lastly, the article discusses the political legacy of Arab nationalism. It withdrew from the political scene of the Middle East but has left behind the autocratic regimes determined to stay in power at all cost. These repressive regimes, permanently at "war" with their own citizens and with hegemonic aspirations towards neighbouring countries, are Arab nationalism's political legacy that bears a significant responsibility for the violence that engulfed the region after the collapse of the Arab Spring and for the resulting Middle East nightmare.

Key words: Arab nationalism, First Arab-Israeli War, Pan-Arab movement, Suez crisis, Nasser, Ba'ath party, Third Arab-Israeli War, authoritarian political legacy